

החיים הדתיים המוסלמיים בירושלים של המאה הי"ח

גדעון ויגרט

על דפוסי החיים הפנימיים בירושלים המוסלמית בשלהי המאה הי"ח היה ידוע לנו עד עתה מעט מאוד.¹ כך גם על חיי הדת. מעט זה התבסס בעיקר על כתב־יד בשם אלחדרה אלאנסיה פי אלרחלה אלקדסיה (ההתכנסות הנעימה במסע לעיר הקודש – ירושלים). החיבור נכתב בידי עבד אלעזי אלנאבלסי, איש דמשק, בשנת 1103 להג'רה (1699). חיבור זה נמצא עד עתה במלואו רק בכתיב־יד. בימים אלה התגלה חיבור נוסף בנושא זה גם הוא בצורת כתב־יד, שעד כה לא היה ידוע מקום הימצאו – אלח'מרה אלחסיה פי אלרחלה אלקדסיה (שכרון החושים במסע לעיר הקדושה ירושלים).² חיבור זה נכתב בידי מצטפא אבן כמאל אלדין אלבכרי בדמשק בשנת 1122 להג'רה (1710). זהו אחד המקורות החשובים ביותר המצויים בידינו על־אודות החיים המוסלמיים בירושלים באותה התקופה. העותק שבידינו נעשה בכתיב ידו של מחמד אלנצארי (ממשפחת אלנצארי המוסלמית הידועה בירושלים המחזיקה זה דורי דורות את מפתחות הכניסה לקבר הקדוש). המעתיק, המכנה עצמו 'שרת (ח'אדס) כיפת הסלע ומסגד אלנצא' השלים בשנת 1326 להג'רה (1902) את העתקת הספר, ותאריך זה מופיע לצד חתימתו בדף האחרון של כתב־היד. כתב־היד של אלבכרי משתרע לאורך כ־70 עמודים כתובים אותיות קטנות, אך קריאות להפליא. הוא מתאר את חיי הדת המוסלמיים בירושלים של המאה הי"ח, כפי שראם המחבר, ששהה אז לראשונה בעיר הקודש במשך שישה חודשים. אלבכרי הרבה לבקר במקומות קדושים לאסלאם, ביניהם ירושלים וסביבתה וכן חברון. כמי שהיה ראש מסדר של מתבודדים מסתגפים – צופיים, הוא הקדיש את רוב זמנו לעריכת פולחנים וטקסים דתיים. האסלאם הכיר תנועות מיסטיות־חסידיות מאז ראשיתן במאה הז'. אלה הם הצופים (על שם בגד הצמר שהיו רגילים ללבוש – צוף). הם היו מתבודדים, מסתגפים, שדגלו בחיי צנע ופשטות (זהד), תוך התכוננות ליום הדין על־ידי קיום קפדני של מצוות הדת. הצופים ניסו להתקרב לאל בשלבים (מראחל) רבים תוך מאמץ גופני כביר והתנזרות מתענוגות העולם הגשמי. 'דרך' זאת

1 עיקרי הדברים המובאים ברשימה זאת מתבססים על מחקר הנערך עתה במסגרת עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בהדרכת פרופ' נחמיה לכציון בנושא: החלותיה במצרים במאה ה־18 – מסדר צופי – אולפנה להתחדשות באסלאם.

2 גם חיבור זה נמצא עד עתה במלואו רק בכתיב־יד. תודת הכותב נתונה בזה למר פהמי אלנצארי, איש מזרח ירושלים, חוקר מורשת האסלאם בירושלים, אשר המציא לו צילום של עותק מכתב־היד הנדיר של אלבכרי (להלן: אלבכרי, אלח'מרה).

المرة الحسية في الرطة القدسيه
الشيخ مصطفى بن كمال الدين علي
ابن كمال الدين بطيخين
الصدوق
عنه
وارضاه
ابان

هذه الرطة توفيق وان افقر
محمد بن عبد الله الزاهد عن صاحب محققه
واتسجد انور صلاه عليه وسلم
عبد الله

الرد المحتار
الموسم في
الفتاوى

وقد وب من خرافات الأباد حرقاً قبالة من يوم ما اعز علينا وعلى القوم ولما
اثر حالهم في البقاعى وهيج اهزاقى فأنكاف . وبعد ان ودعتهم مرارا لم يرجعوا
حتى عينا والدم عاد منهم مدرارا وسرنا تقطع القبايقى بركي صغير وللقوم هورت
الصيريفيد الغزير ومددة الكبر الى ان دخلنا دمشق للشام ليلة السبت من
سبعان او يومه بخط تام وما فتحنا فيها بعد الوصول بخير يسير حتى سحرنا الليل
لعمارة القلعة الثانية اى تشمر الكائنة في المدرسة البادرانية ذات الوجة النضير
وبعد تمام العدة وانتظام شمل الاقادة التنايقا الدر الفايق فى الصلاة على الشرف
لمغادى وارسلنا الأذخون سفا نسخة للبحر نرفع لأجل ان يشغلوا بها ايامنا لهم
يرفع وارسل الى الاخ السب مصطفى بن عقبه كما نابغ مدة يطلب فيها رسالة ترضح
شروط للثورة ولوارضا تكون لداخلها عدة فاجتبه لطلبته وساعدته في رغبته
وست الرسالة المرسله اليه فتح الله تعالى عليه هدية الاحباب فيما ظنوه من الشروط
واوداب والله أسأل ان يوفقنا رسائر الاحباب والاصحاب لما يرضيه صاحبنا
سيدنا محمد والاه والاصحاب صلى الله تعالى عليه وعلى جميع اخوانه الأيما
والمرسلين والحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وعلى
اله وصحبه وسلم تسليما تمت بقل القدر عبده محمد بن
ابن عمر بن محمد اللدنف الاضارى خادم محترمة
الشيخ والمجد الاصحى فضيله والوالديه
ولن احسن اليهما واليه
الحامد محمد الخ

هدية الاحباب
فيما ظنوه من
الشروط

מתוך ספרו של מצטפא אל-בכרי, בכתב-ידו של המעתיק מחמד אל-אנצארי. מימין – שער הספר; משמאל – דף הסיום. בשורותיו האחרונות של דף הסיום מובא שמו ותוארו של המעתיק, וכן תאריך הסיום של מלאכת ההעתקה

נודעה במרוצת הזמן כ'טריקה', שנהפכה מן המאה הי"ב ואילך להתארגנות במסגרת קבועה של 'מסדרים' הנקראים לרוב על שם מייסדם.³ כתב-היד מתאר כיצד הפיץ המחבר את מסדרו ורכש לו אוהדים, שבחלקם הצטרפו ל'דרך' (טריקה) שלו. נדמה שמתוך הדברים מצטיירת תמונה שונה מזאת העולה בדרך כלל מספרות המחקר המודרנית: אין זו ירושלים מוסלמית של שלהי האימפריה העות'מאנית המתאפיינת בקפאון חיייה הדתיים, אלא חיי דת ופולחן תוססים, שבהם נוטלים חלק פעיל רבים מתושביה המוסלמיים של העיר.

3 פרטים ראה: ח' לצרוסי-יפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, תל-אביב 1967, עמ' 324-326 (להלן: לצרוסי-יפה).

מצטפא אבן כמאל אלדין אלבכרי נולד בדמשק בשנת 1099 להג'רה (1688).⁴ לגבי תאריך פטירתו אין אחדות דעים במקורות. אלג'ברתי מוסר, כי הוא נפטר בקהיר בשנת 1162 להג'רה (1748) והוא בן 63 שנה. אלמראדי מביא, לעומת זאת, את שנת 1192 להג'רה (1778)⁵ כשנת פטירתו של אלבכרי. מצטפא אלבכרי נתייחס מאביו בהיותו בן שישה חודשים. הוא למד אצל מספר מורים, שהבולטים והחשובים שבהם היו מחמד אבן מחמד אלבדיירי והשייח' הצופי עבד אלע'ני אלנאבלסי.

מחמד אבן מחמד אלבדיירי (נפטר ב-1140 להג'רה — 1727) נולד בעיר הדלתא המצרית דמיאט, והיה ידוע בכינויו 'בן המוות' (אבן אלמיית). הוא הורה לאלבכרי בעיקר את תורת ההלכה המוסלמית (פקה) וכן פילוסופיה מיסטית על-פי תורתו של אלע'זאלי.⁶ מסופר במקורות שלפני פטירתו קירב אבן אלמיית את תלמידו הצעיר עד שזה היה לאחד מידידיו הקרובים ביותר. הוא העניק לו סמכות (אג'אזה) להורות את המקצועות שלימד וכן להעביר לאחרים את חיבוריו. על-פי אלמראדי, אבן אלמיית גם הכניס את אלבכרי למסדרו — המסדר הח'לותי הצופי.⁷

הח'לותיה היתה אחת 'הטריקות' החשובות בימי הביניים. מקורה בפרס, ובמאות ה'טו-ט"ז היא התפשטה לאנטוליה, אסטנבול, וחדרה דרך החלק המזרחי של הים התיכון (סוריה וארץ-ישראל) למצרים, שם הגיעה לשיא השפעתה החל ממחצית המאה הי"ח ועד למחצית המאה הי"ט. הח'לותיה נקראת על-שם פעולות ההתבודדות או על-שם תא המתבודד (אלח'לוה). מייסודי המסדר בפרס הרבו להתבודד תקופות ארוכות תוך הסתגרות והימנעות.

מורו השני של אלבכרי היה, כאמור, השייח' הצופי, עבד אלע'ני אלנאבלסי, מלומד איש דמשק, שחיבר ספרי מסע רבים וחשובים. אצלו רכש אלבכרי את תורת הצופיות האסלאמית (אלתצווף) ונושאים אחרים.⁸ ההיסטוריון אלנבהאני מוסר, כי מורו זה הכניס את אלבכרי לשני מסדרים צופיים נוספים — אלנשבנדיה ואלקאדריה.⁹

בהתאם לנהוג באותם הימים היה לכל צעיר ממשפחה של צופים — בנוסף על מוריו במדעי האסלאם — גם שייח' 'אישי' שהכינו ב'דרך' הצופית ולרוב צירף אותו למסדרו בכוא העת. השייח' 'אישי' של אלבכרי הצעיר היה עבד אללטיף אלחלבי, יליד העיר חלב, שהתיישב בדמשק ובה נפטר בשנת 1211 להג'רה (1709). השייח' אלחלבי, שהיה אישיות יוצאת דופן, שימש מחנך

4 אלג'ברתי, עבד אררחמאן, עג'איב אלאת'אר פי אלתראג'ם ואלאח'באר, קהיר 1297 ה', כרך 1, עמ' 165-166 (להלן: אלג'ברתי).

5 אלמראדי, מחמד ח'ליל, סלכ אלדרר פי עייאן אלקרן אלת'אלת' עשר, קהיר 1301 (1883/4), כרך 4, עמ' 199 (להלן: אלמראדי).

6 אלע'זאלי, אבו חאמד, נפטר ב-404 להג'רה (1111), מגדולי חכמי האסלאם בכל הדורות. מיוג באישיותו תכונות חכם הלכה מזהיר ומיסטיקאי, צופי, מעמיק ורגשן. ספרו החשוב ביותר הוא אחיאא עלום אלדין (החייאת מדעי הדת).

7 אלמראדי, 4, עמ' 193.

8 אלנבהאני, יוסף אסמאעיל, ג'אמע אלכראמאת ואלאוליאא, קהיר 1391 (1883/4), כרך 2, עמ' 481. המחבר יליד כפר ליד חיפה, נפטר בשנות השלושים של המאה העשרים בבירות.

9 הנקשבנדיה (מונח מן המיסטיקה האסלאמית בפרס; כינוי של אלוהים, וגם של איש אשר תמונה של שלמות ממשית מצויה בלב) — על שם מחמד בהאא אלדין אלכח'ארי, נפטר ב-791 להג'רה (1389); הקאדריה — על שם עבד אלקאדר אלג'ילאני (או אלכליאני), נפטר ב-561 להג'רה (1165) בבגדאד.

ומדריך רוחני לאלבכרי והכניסו למסדרו הח'לותי וקיבל ממנו את שבועת ההבטחה (ע'הד), דהיינו שבועת האמונים שלו למסדר.¹⁰

במעמד החגיגי של שבועת ההבטחה לגבי מְרִיד, המבקש בכל מאודו להתקבל כצופי בוגר ומוכר, כחבר מלא ב'טריקה', נתן לו השייח' 'שלו' גם כתב הסמכה למנות לעצמו סגנים ויורשים (ח'ליפים) וכן הרשה לו לקבל את שבועת האמונים מן הנתונים למרותו.

אחרי הטקס יצא אלבכרי בראשית דרכו הצופית לתקופת התבודדות ועריכת פולחני סיגוף כדי להתקרב לאל. אחרי מות השייח' שלו הוא התחיל להתפרסם כח'ליפה (יורש) שלו. ואכן תלמידיו של עבד אללטיף באו אל אלבכרי הצעיר כדי לחדש לפניו את שבועת ההבטחה, שנחנו קודם לפני רבם המנוח.¹¹

מצטפא אלבכרי עזב את עיר מולדתו בפעם הראשונה בהיותו בן 23. בחודש המוסלמי הראשון (מחרם) שנת 1122 להג'רה (1710) הוא יצא לדרך כדי לקיים עלייה לרגל לירושלים. היה זה ביקורו הראשון בעיר הקודש (בה ישב אחרי־כן, עם תקופות העדרות קצרות, 40 שנה כמעט). הביקור הראשון נמשך, כאמור, שישה חודשים — עד לחודש השמיני (שעבאן) של אותה השנה. עם שובו לדמשק בחודש התשיעי הוא חודש הצום (רמדאן), הוא החל לחבר את ספרו אלח'מרה אלחסייה פי אלרחלה אלקדסיה.

בעת ביקורו הראשון בירושלים הרבה אלבכרי בפעילויות שונות: עיון בספרים שהביא עמו מדמשק; כתיבת ספרים (מספר הספרים שחיבר בחייו בפרוזה ושירה, הגיע ליותר מ-220 חיבור, ביניהם כאמור הספר הנדון במאמרנו), עריכת ביקורים ומסעות ברחבי ארץ-ישראל. בעיקר התמסר אלבכרי באינטנסיביות רבה ביותר להפצת מסדרו הח'לותי. הוא הדריך מרידים, ערך פולחנים וטקסים צופיים בחלואת ובזאויות שונות בעיר וסביבתה הקרובה.¹²

למצטפא אלבכרי, המוסלמי האדוק והצופי הבוגר, היה קשר רגשי עמוק ביותר לירושלים, השלישית בערים המקודשות לאסלאם ('ת'אלת' אלחרמיין) אחרי מכה ואלמדינה. זהו המקום, שבו ניצב מסגד אלאקצא אשר אללה בירך סביבו לפי הקוראן,¹³ ומן הרחבה שבסמוך לו עלה מחמד לשמים במסעו הלילי האגדי המופלא.¹⁴

המסע, שערך אלבכרי עם קומץ מלווי ממשק לירושלים, נמשך שבעה ימים. הקבוצה רכבה על בהמות דרך הגולן וחצתה את גשר בנות יעקב. משם המשיכו אנשיה דרך עמק הירדן לאזור ג'נין וממנו הדרימו לכיוון שכס ו'עמק השודדים' (ואדי אלחרמיה) בדרך המסורתית עד לאלבירה של היום. במשך ימי המסע הקפיד אלבכרי למלא באדיקות את חובת התפילה חמש פעמים ביום. ככל שהתקרבה השיירה הקטנה לעיר הקודש, כן גברו געגועיו אליה. כאשר הגיעו לפסגות המשקיפות

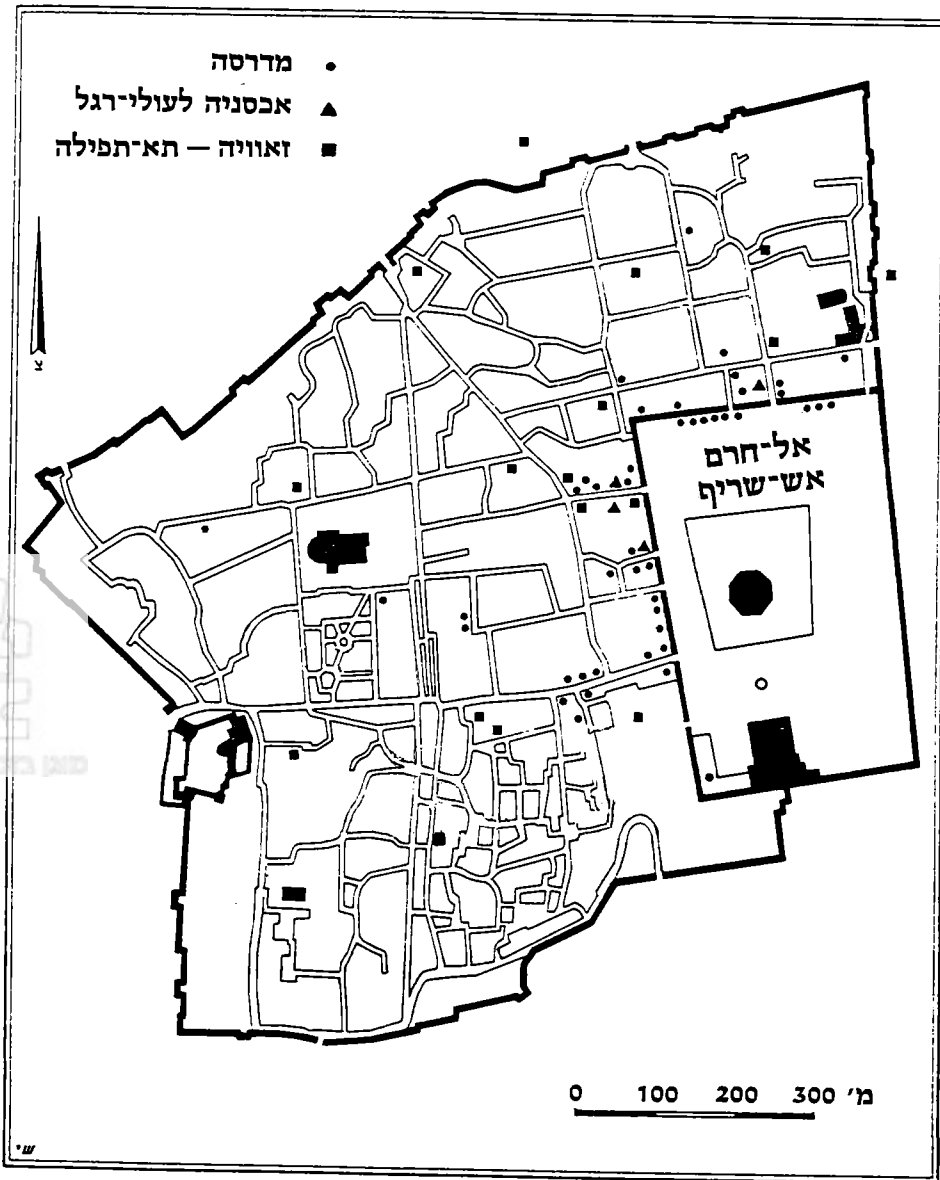
10 אלנבהאני, שם, עמ' 472.

11 אלמרואי, שם.

12 ח'לואאת — צורת רבים של ח'לואה. ז'ארויות (צורת רבים של ז'ארויה) במקור — פינה, פינת תפילה, מסגד קטן; אחרי כן — מרכז צופי קטן, לפעמים גדול יותר, הכולל גם אכסניה (במצרים זו מכונה בעיקר ח'אנק'ה).
Zawiya, EI, Leiden 1953, pp. 657-658

13 ראה: קוראן, 17, פסוק 1.

14 המונח הערבי המקורי לעלייה זו השמימה הוא 'אלאסרא ואלמעראג' — העלייה הלילית שבאה אחרי תחנת-ביניים (בהר הבית). ראה: קוראן, 53, פסוקים 13-15. פרטים על האירוע ראה: לצרוסיפה, עמ' 34-35.

מוסדות דת בירושלים הממלוכית

לעבר ירושלים באזור אלכיריה, נתן אלככרי דרור לרגשותיו העזים בשיר הלל ושבח ארוך לירושלים הקדושה.

אלככרי לא נכנס לשערי העיר עד אשר החליף את בגדיו ולבש תחתם בגדי צניעות, שביטאו ביטול עצמי מוחלט נוכח קדושת העיר.¹⁵

15 לבסת תיוב אלחקאר, אלככרי (אלח'מרה), עמ' 18.

זמנו של אלכברי בירושלים בעת ביקורו הראשון התחלק בין ביקורים במקומות הקדושים בעיר וסביבתה ומסעות לקברי הנביאים מחוץ לירושלים לבין עבודה קדחתנית למען מסדרו. היו ימים, שבהם היה אלכברי עסוק בביקורים ובמסעות לקברי האכות בחברון ולמקומות קדושים אחרים לאסלאם ברחבי ארץ־ישראל, בעיקר קברי הנביאים הנזכרים בקוראן (קבור אלאנביאא). אלה כללו את נביאי ישראל, מלכיה ואישים ישראליים הנחשבים בעיני האסלאם, וכן קברי נביאים ערביים פרה־אסלאמים, כגון קבר הנביא ראובן (נבי רובין) ליד חוף הים באזור ראשון לציון וקבר הנביא צאלח (נבי צאלח), הנמצא בעיבורה של רמלה. אלכברי אף ביקר את קברות אברהם ורבקה בחברון. בימים אחרים נהג לשבת בבית מארחו, מחמד אלטוואף, בקרבת חצר מסגד אלאקצא (אלחרם אלשריף), לשם קריאה וכתיבה. המארח מתואר ככתב־היד כ'מכובד ונדיב לב'.¹⁶ מדי פעם, בימים חמים, היה נוטל עמו את כלי הכתיבה, מתיישב בניחותא בגומחת אחד מחלונות המסגד וכותב בצל המכנה הגדול והקירר.¹⁷ כירוע, היו אדני החלונות במבנים העתיקים של ירושלים רחבי ממדים, עד כי ניתן היה לאדם לשבת בהם ברווחה.

משעות בין־הערביים ועד לשחר יום המחרת הקדיש מצטפא אלכברי את כל זמנו ומרצו להפצת מסדרו, קיום פולחניו, הדרכת המרידים החדשים והכנסתם למסדר הח'לותי. הוא עמד בראש טקסי ד'כר¹⁸ וקריאת טקסטים פולחניים (אָנְרָאד). כן ערך מפגשים ליליים של הצופים.¹⁹ מקומות המפגש לקיום פעילויות אלה השתנו מדי פעם בהתאם לנסיבות ולמספר המשתתפים בהן. פעם היה זה בתוך ח'לוה, פעם אחרת באחד המסגדים הקטנים בעיר ובסביבה הקרובה (אחרי תפילת ערבית) ופעם בזאוויה, ליד מקום קבורתו של אחד הנביאים המוכרים באסלאם כגון קבר הנביא שמואל, בצפון־מערבה של ירושלים (סידנא סמוואל) או קבר דוד על הר ציון (נבי אללה דאוד).

בנוסף לאלה היו בירושלים באותה התקופה מספר רב של זאויות משפחתיות, שבעליהן לא היו קשורים בהכרח למסדר צופי זה או אחר. הם תמיד שמחו לארח אצלם שיחי' צופי חשוב כמו אלכברי ומלווי. הוא ערך עבורם את טקסי הד'כר כאשר כל בני המשפחה משתתפים עם חסידיו השייחי' הח'לותי בקריאת הטקסטים, מבלי שהדבר חייב אותם להצטרף לח'לותיה (כך רכש המסדר אוהדים, אשר רובם ביקשו להצטרף אליו מאוחר יותר). זאויה כזו היתה, למשל, של משפחת אלעלמי הנוודעת בשם אלאסעדיה בהר הזיתים (גיבל אלטור), זאויה הקיימת עד היום ומוחזקת בידי אותה המשפחה.²⁰ כך גם לגבי הזאויה של משפחת אלדג'יאני, שהיתה בשטח הר הבית.

16 ר'גל שריף מן אהל אלכרם, אלכברי (אלח'מרה), עמ' 19.

17 שם, עמ' 20.

18 שם, עמ' 46. אלה טקסים בראשות שיחי' ה'טריקה' (או הח'ליפה שלו), ובהם מזכירים המשתתפים את שם אללה בצורות שונות, ביחידות פעם, ובציבור פעם אחרת, בקול רם וגם בשקט. הטקס מלווה בשינון פסוקי קוראן, בשירה בציבור, או בדקלום שיר בשבחו של הנביא מחמד (על־ידי השייחי', כשהקהל עונה אחריו בחרוז חוזר). טקסים אלה היו מלווים בתרגילי גוף וריקודים במעגל (ר'אדה ח'לקה) תוך מאמץ להגיע למצב של סערת חושים, שבו ניתן להתקרב לאל (לפי התורה הצופית).

19 שם, עמ' 47. אחיא — להחיות את זכר הנביא. התכנסות צופית לילית, לרוב אחרי סיום הד'כר לקראת חצות, תוך ציטוטים מן הקוראן או החדיית בשבח מחמד, שליח האל.

20 אלכברי (אלח'מרה), שם.

בביצוע פולחנים אלה בהדרגת השייח', ותוך עשיית עשרות תרגילי גוף מפרכים, היו הנוכחים משקיעים את כל כוחם ואונם.²¹ פעילות זאת נמשכה כל שעות הלילה כמעט ללא הפסקה, עד שהד"כר המתיש והלוהט כילה את כוחם של המשתתפים והם נרדמו. אלא שבכך לא היה די. אחרי תנומה קלה של מספר שעות, עד לאחר חצות, היו הכול קמים מחדש לקריאת טקסט 'השחר' (ורד אלסחר) — טקסט פולחני חילותי שחובר על-ידי מצטפא אלבכרי בירושלים באותה התקופה והונהג כ'קריאת חובה' בשעות הקטנות של הלילה. קריאה זו שוב נמשכה שעות, כשיש לחזור ולשנן קטעי תחנונים ותפילות 3-7 פעמים. לבסוף, כאשר החל השחר להאיר, ניגשו הנוכחים לתפילת שחרית (צלאת אלפג'ר) ורק לאחריה התפזרו לבתיהם.

אחת החילואת שבהם ישב אלבכרי במשך שלושה חודשים, נמצאה במרתף של בניין, ששימש פעם כבית-ספר לדקדוק ערבי בקרבת הר הבית, אלמדוסה אלנחוויה שמו, ועבר אחרי כן לרשות הצופים. בשל מיקומה של ח'לוה זאת היא נודעה בשם אלח'לוה אלתחתינה (הח'לוה שבמרתף). ח'לוה אחרת שכנה בתוך חצר המסגד והיתה ידועה כ'ח'לוה המוארת' (אלח'לוה אלמנוורה פי דאח'ל אלמסג'ר).²² יושבי ח'לוה אחרת נהגו מחלוקת מזון על חשבון קופת המדינה (אכסנית צופים מוחזקת על-ידי השליט).²³

בתחילת פעילותו של אלבכרי היה מספר התומכים בו מצומצם ביותר. הוא מציין, כי בביקוריו בקברי הנביאים בסביבת ירושלים ליוו אותו 'עשרה או יותר' אנשים.²⁴ אך לאחר חוזשים של פעילות מאומצת ביותר, של עריכת טקסי ד'כר מדי לילה, הצליח אלבכרי לקרב אליו אנשים נוספים ומספר התומכים בו גדל.²⁵ כך הוא מספר, שהח'לוה של משפחת אלדג'אני היתה צרה מלהכיל את כל משתתפי הפולחנים שנהג לערוך שם, והיה צורך למצוא מקום גדול יותר. תהליך ההצטרפות של אנשים נוספים היה איטי, בעיקר עקב דרישותיו הקפדניות מכל מריד המבקש ללכת ב'דרך' הח'לותית. הוא קבע שעל כל מועמד לעבור שלבים מספר של התנסות, כדי שניתן יהיה לבחון את נאמנותו והתאמתו, את כושר דבקותו בעקרונות המסדר ואת מידת האמון שניתן לתת בו. בין התנאים החשובים ביותר שהעמיד אלבכרי היו:

א. החובה לעבור תהליך של 'התייעצות' עם האל (אסתח'ארה). זוהי צורת בקשה להדרכה והכוונה בתהליך של התבודדות המריד וכניסתו למצב של אבדן חושים. במצב זה של ספק-עילפון הוא מבקש את עצת האל וזוכה להכוונה שמימית. הניסוי הזה אינו מצליח תמיד, ויש שצריך לחזור עליו מספר פעמים עד אשר מתגלה האל בחלום.²⁶

ב. פיקוח צמוד של השייח' האישי של המריד על פעולותיו והתנהגותו.

ג. חובת השתתפות קבועה ופעילה בכל הפולחנים והמפגשים המסדריים ובעיקר בטקסי הד'כר.

ד. קימה לילית להשתתפות בקריאה קבוצתית של 'טקס השחר'.
ה. על המריד לשמור בקפדנות על סודות המסדר.

21 שם, עמ' 46-47. 'ואחזו אע'לבהם טארק אלנום' (שם).
22 אלמראדי, 4, עמ' 192.
23 שם, עמ' 191.
24 אלבכרי (אלח'מרה), עמ' 48.
25 שם, עמ' 46. 'פפרנא מן אלמחל לע'ירה', שם, עמ' 45.
26 ראה אלבכרי (אלח'מרה), עמ' 45. וכן, הערה 12, לעיל EI pp. 186-187.

למעלה: דרווישים מחוללים בתוך זאווייה (קושטא, המאה הי"ח). למטה: תיאור טקס קבלת חניך לאגודת בעלי מלאכה במצרים. הטקס דומה מאוד חיצונית לטקס שבו קיבלו מריד למיסדר הצופים

התהלוכה המסורתית לנבי מוסא

ואכן לא תמיד למדו המרידים של אלבכרי את תנאי הכנסתם למסדר כחברים מלאים בקלות וללא תקלות. היו מקרים, שבהם חש השייח' כי הכשרתם והכנתם של תלמידיו לא הושלמה די הצורך והם אינם מוכנים לעמוד בדרישות ובחובות המוטלות עליהם. במקרים אלה דחה אלבכרי את הבקשות להצטרפות לח'לותיה. כאן נסתפק בדוגמא אחת מביין אחדות המובאות בספר. נור אלדין מתמודד ביקש להצטרף למסדר. מצטפא אלבכרי, שחשש כי הוא לא ידע לשמור על סודות הח'לותיה ויבגוד, מנע ממנו את האפשרות להתקבל למסדר.²⁷ לבסוף הסכים האיש לקבל על עצמו את כל ההתחייבויות, 'אף אם יושיבוהו על גחלים לוחשות'. כך הוכנס נור אלדין למסדר תוך שהוא מצווה לשמור בקפדנות על הסודות ולא לגלותם ליש.²⁸

פתח הכניסה לזאווייה ממלוכית (כיום מסגד השיח' לולו באזור שער שכם, העיר העתיקה, ירושלים)

בעת ביקורו בירושלים השתתף אלבכרי בחגיגות הנביא מוסא במדבר יהודה, בקרבת ים המלח. במקום זה שהה עם מלוויו במשך כל שבעת ימי החגיגות לזכרו של משה 'המדבר' (ככינויו בקוראן של מי שדיבר עם האל — מוסא אלכלימי) תוך התרגשות והתפעמות עמוקה, בהיותו במקום הנחשב בעיני המוסלמים לקברו הקדוש של משה רבנו. מן הראוי לציין, כי האורתודוכסיה המוסלמית הוקיעה כל תופעה של פולחן קדושים ועלייה לקברי קדושים (זיאראת), כפי שהיה מקובל בקרב תנועות צופיות עממיות. התנגדות זאת נבעה מהחשש, שביקורים המוניים כאלה יהיו מלווים בתופעות חריגות של פולחנים אליילים, כגון הדלקת נרות על הקבר הקדוש, נישוק כיסוי, תפילות אל המת כדי שישמש מליץ יושר לפני האל, שחיטת בהמות תוך חילול המקום ועוד. גם אלבכרי הותקף על-ידי העלמאא האורתודוכסים בירושלים על מנהגו זה של ביקורי קברים. אולם מצבו של אלבכרי היה שונה בתכלית השוני מזה של ראשי הצופים העממיים. הוא היה מאמין אדוק, המקפיד על מילוי כל חובות המוסלמים הנדרשות על-פי השריעה. ביקוריו במקומות הקדושים לאסלאם לא נשאו סממנים פולחניים, שבהם ראו העלמאא סטייה וכפירה (בדעה ופֶר). הוא היה מודע היטב לרוח המונותאיסטית האסלאמית הצרופה, הסולדת מכל דימוי של עבודת אליילים. האופי השרעי הטהור ב'זיאראת' אלה של מצטפא אלבכרי משתקף היטב בדברים המובאים בספרו. למשל, אלבכרי לא ביקר בקברי קדושים (אָליאא) אלא, כאמור, אך ורק בקברי נביאים המוזכרים בקוראן. התפילות שנשא על קברים אלה היו שונות. הן היו של מוסלם אדוק,

הדבק בעקרונות דתו וכווננו לאלוהיו, ולא למת הקבור במקום. אלבכרי לא ביקש את תיווכם של המתים שוכני קברים אלה. הוא התפלל ליד קברם וביקש מן האל רחמים על רוח הנביא המת. כך עמד אלבכרי במערת המכפלה, פניו פונות לעבר קברו של אברהם, והתפלל לאלהים, בבקשו להעניק לו מן התכונות האצילות של אברהם. ליד קברה של רבקה שוב פנה לאל וביקש 'שיסיר מן האומה [המוסלמית] את ענן היגון הרובץ עליה'.²⁹

חיבורו של מצטפא אלבכרי אינו בגדר יומן נוסף של נוסע — סופר מסעות רגיל. בדפיו כמעט אין למצוא תיאורי טבע ואדם בארץ-ישראל במאה הי"ח. זהו יומנו של איש דת ואמונה מוסלמי מובהק, שנמשך בכוח לקדושת ירושלים וסביבתה, למקומות הקשורים לעלייתו לשמים של הנביא מחמד ולנביאים הרבים הנזכרים בקוראן והקבורים בסביבות ירושלים. זהו חיבורו של ראש מסדר מיסטי — שייח' צופי — בעל 'דרך' משלו, אשר נוכח, כנראה, שתפארתו לא תבוא לו בעיר מולדתו, ועל כן יצא להפיץ את מסדרו בקרב המאמינים בעיר הקודש. כאן פעל בין מוסלמי העיר באינטנסיביות רבה ביותר. ואכן כאשר שב זמנית לדמשק (כדי לצום שם את צום חודש רמ'אן, כנזכר לעיל) נפרד ממנו קהל נכבד של חשובי ירושלים, שנמנו עם חברי מסדרו ואוהדיו.

לסיכום, כל החפץ ללמוד מדפי כתב-יד זה על דפוסי החיים של ארץ-ישראל בימיו של אלבכרי עלול שלא למצוא בהם את מבוקשו. אבל מאידך גיסא ניתן להיוודע מדפים אלו אל עולמם של המוסלמים בירושלים בתקופתו. בעיקר, זהו מסמך נדיר מסוגו על עולמם המוזר והקטום של הצופים שחיו ופעלו בירושלים בימיו של אלבכרי. כתב-יד קורע צוהר אל עולם שהיה כמעט בלתי ידוע עד עתה. זהו עולמם של מיסטיקאים מוסלמים — עולם של חיים תוססים, מלאי פעילויות וחוויות דתיות עמוקות, על פולחניהם וטקסיהם בזאוויות ובחלואות. זהו היבט של החיים בירושלים כעבר שמן הראוי להכירו במסגרת חשיפת אותם צדדים ובחינות של מציאות שנתקיימה באותה עת. כאן שנים רבות.